

Yevhen Tsokur

Zaporizhzhia National University (Zaporizhzhia, Ukraine)

<https://orcid.org/0000-0002-7605-0114>

e-mail: thcokur2004@ukr.net

CIVIL SOCIETY IN UKRAINE: THORNY PATH OF CREATION

Abstract

Problem of the creation of civil society institutions is actual and requested. Ukrainian society is in a search state of optimum model of existence and communication with the state and power from the moment of independence acquisition. A few attempts of building of effective institutions of civil society in Ukraine failed. However the search continues. Own and world experience inspires the Ukrainian people on creation of own way to the real democracy cherished in dreams.

Research of formation and development of civil society at the national level is not only extremely important, but also vital in the context of world legitimation processes. Essence of civil society is in structural opposition to power, public control over its activities.

Civil society is the initiator of power delegitimation and it is also is an indicator of gaining legitimacy by the authorities. One of functions of civil society is to non-admit, and better prevent coming to power potentially illegitimate power institutes and establishment of the illegitimate regimes. Civil society can give birth on the «barricades» of fight against illegitimate power and to disappear after defeat in this fight, or to degrade under the pressure of external and internal contradictions. A task of civil society is not only society mobilization on a fight against the illegitimate regime but also consolidation of society with the aim of further effective state formation.

Keywords: civil society, legitimacy, legitimation, power, political regime.

Цокур Євген Георгійович

Запорізький національний університет (м. Запоріжжя, Україна)

<https://orcid.org/0000-0002-7605-0114>

e-mail: thcokur2004@ukr.net

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО УКРАЇНИ: ТЕРНИСТИЙ ШЛЯХ ТВОРЕННЯ

Резюме

З моменту здобуття незалежності українське суспільство знаходиться в стані постійного пошуку оптимальної моделі співіснування та комунікації з державою та владою. Мета статті — аналіз умов, факторів, стану, перспектив становлення в Україні інституцій громадянського суспільства. Одним із основних методів дослідження можна вважати історико-ретроспективний метод. Порівняльний метод дозволив збагатити дослідження емпірикою та фактологічним матеріалом.

Сутність громадянського суспільства полягає у конструктивній опозиції до влади, суспільному контролю за її діяльністю. Громадянське суспільство виступає ініціатором делегітимації влади та індикатором набуття нею легітимності. Однією з функцій громадянського суспільства можна вважати недопущення, а краще упередження, приходу до керівництва державою потенційно нелегітимних владних інститутів та встановлення нелегітимних режимів. Завданням громадянського суспільства є не лише мобілізація суспільства на боротьбу із нелегітимним режимом, але і консолідація суспільства з метою подальшого ефективного державотворення.

Ключові слова: громадянське суспільство, легітимність, легітимація, влада, політичний режим.

Вступ

Суспільно-політичні реалії сьогодення зайвий раз засвідчують взаємозалежність теорії та практики політики. Однак відсутність належної уваги з боку провладних структур до аксіомологічних закономірностей багато в чому нівелює результати розвитку політичної науки. Проблематика становлення та розвитку громадянського суспільства національного рівня

в контексті світових тектонічних та анархізованих легітимаційних процесів виявляється не тільки вкрай актуальною, але і життєво важливою. Новітня історія України багата на приклади, які дозволяють по-новому поглянути на складний процес українського державотворення через призму легітимаційних процесів та зробити певні висновки, припущення щодо подальшого розвитку подій та перспектив української державності.

Методи дослідження

В ході підготовки та написання статті автором було застосовано класичну для вітчизняної науки систему дослідницьких методів. А саме філософські, загальнонаукові та специфічні методи наукового дослідження.

Одним із основних методів дослідження можна вважати історико-ретроспективний метод, який дає уявлення про динаміку, закономірності та перспективи розвитку суспільно-політичних та історичних процесів на рівні країни та світу. Порівняльний метод дозволив збагатити дослідження емпірикою та фактологічним матеріалом. Окрім того, методологічною основою дослідження можна вважати метод філософсько-політичної аналітики та прогнозування. Загалом робота базується на принципах системності та комплексності, що дає можливість отримати більш верифіковані результати дослідження та надати йому наукової значимості.

Результати

Легітимність органів державної влади є невід'ємною і об'єктивною характеристикою існування та функціонування політичної системи. Як невідмінний атрибут державної влади легітимність складається з ціннісних оцінок, переконань та уподобань населення щодо реалізованих владою ініціатив та уявлень громадян про належний порядок. З точки зору суб'єктності легітимність влади може мати персоніфікований (щодо політичних лідерів) чи інституціональний (щодо політичних інститутів) вимір.

Які б шляхетні наміри при цьому не переслідувалися, треба розуміти, що громадянське суспільства не має і не може бути інструментом державних та владних інстанцій щодо реалізації їх політичних намірів. Сутність громадянського суспільства полягає у конструктивній опозиції до влади, суспільному контролю за її діяльністю. Спроба об'єднати задля будь-якої «великої мети» потенціал громадянського суспільства та держави під загальним керівництвом державних інституцій неминуче призведе до формалізації та вихолощення ідеї громадянського суспільства і, як наслідок, до його перетворення на інструмент державної політики, що характерно для авторитарних та тоталітарних режимів.

З цим погоджуються цілий ряд авторитетних українських дослідників. Наприклад, професор І. Кресіна висловлює думку, що в середовищі вчених-політологів немає єдності в тлумаченні поняття «громадянське

суспільство», воно є предметом активної дискусії в сучасній політичній науці [1, с. 35].

«У дослідженнях соціально-правової держави основний каркас категорій і понять визначені: держава, влада, соціальна держава, правова держава, конституціоналізм, парламент, уряд, президент, закон, декларація, об'єкт і суб'єкт політики тощо. З громадянським суспільством ситуація складніша. Це поняття не завжди окреслює предмет дослідження. Політологи різних країн дають сутнісно різні його визначення», — зазначає професор М. Михальченко [3, с. 23–35].

Будучи впевненим в наявності в сучасній Україні інституцій громадянського суспільства, М. Михальченко виділяє кілька підходів до визначення громадянського суспільства:

- 1) недержавний сектор економіки, сфери політичного і духовного життя;
- 2) сукупність громадських об'єднань і організацій;
- 3) опозиційні, напівопозиційні та нейтральні до влади соціальні сили.

На думку М. І. Михальченка, із двох типів громадянських суспільств: американо-англійського та континентально-європейського, в Україні, як і в інших постсоціалістичних країнах Європи, використовується переважно континентально-європейська модель. Її характерною рисою є наявність ефективного механізму стримування наступу держави на суспільні інтереси та інституції за ситуації нестабільності. До того ж вирішення проблем взаємодії суспільства і держави, модернізації в соціально-правовій, економічній, політичній та гуманістичній сферах неможливе без розробки й реалізації концепції взаємовідносин держави і громадянина, держави та інститутів громадянського суспільства [3, с. 23–35].

Слід зазначити, що дослідники далеко не завжди пов'язують інституалізацію громадянського суспільства з процесом владної легітимації. Хоча подібний взаємозв'язок, напевне, є очевидним. Громадянське суспільство не може існувати за умов нелегітимного політичного режиму. Громадянське суспільство може виступати ініціатором делегітимації влади та індикатором набуття нею легітимності. Однією з функцій громадянського суспільства можна вважати недопущення, а краще упередження, приходу до керівництва державою потенційно нелегітимних владних інститутів та встановлення нелегітимних режимів. Громадянське суспільство може народжуватися на «барикадах» боротьби з нелегітимною владою і зникати за умови поразки в цій боротьбі, або ж деградувати під тиском накопичення зовнішніх та внутрішніх протиріч. І вітчизняна історія останніх п'ятнадцяти років тому зайвий доказ.

Події «обидвох революцій», стали яскравим прикладом спроби ситуативного, хаотичного, але від цього ще більш переконливого та значимого, 150

народження громадянського суспільства в Україні. Джерелом активізації його становлення стали процеси граничної делегітимації влади в Україні. Інституції громадянського суспільства стали ініціатором суспільно-політичних змін та реформування політичної системи країни, становлення принципово нових методів та норм ведення політики, намагання зберегти як державу, так суспільство від можливих, значно більш небезпечних, наслідків подальшої делегітимації влади в Україні.

Згодом емоційні, благі та безкорисні пориви суспільства швидко згасли під впливом дій нової влади, хоч відступу на найгірших «дореволюційних» позицій все ж не відбулося. Українська політика під впливом дій громадянського суспільства набула нових форм, більш орієнтованих соціально та особистісно. Збереження набутих позицій цілком залежить від самого суспільства і його активності, впевненості у власних силах та небайдужості.

Підтвердженням наявності зв'язку між інституалізацією громадянського суспільства та легітимаційними процесами може слугувати концептуальне бачення місця та ролі громадянського суспільства в суспільно-політичних процесах, запропоноване І. Кресіною.

Визначаючи поняття «громадянське суспільство», його структуру та досліджуючи практику його формування в сучасній Україні, І. Кресіна виходить з наступних методологічних позицій:

1. Громадянське суспільство є характеристикою суспільства з точки зору його самоорганізації, ступеня розвитку демократії, реалізації прав і свобод людини і громадянина, виконання громадянами своїх політичних обов'язків як носіїв суверенітету, як джерела влади, як свідомих суб'єктів політичної діяльності, як людей, відповідальних за наслідки своїх дій, за майбутнє всього суспільства. Громадянське суспільство не можна «побудувати». Його можна утверджувати як нову якість політично організованого суспільства, як середовище демократії, свободи і відповідальності за долю держави і нації.

2. Громадянське суспільство створює державу, а не держава створює громадянське суспільство.

3. Ступінь розвиненості громадянського суспільства — характеристика рівня демократизму і політико-правової культури соціуму. Воно розвинене настільки, наскільки зберегло за собою більшість функцій і повноважень інститутів самоорганізації та самодіяльності громадян.

4. Громадянське суспільство є політичним, оскільки таким є сам громадянин як свідомий суб'єкт політичних відносин і політичний актор. Виходячи з цього, влада, яка утвердилася як результат соціально-політичної самореалізації громадян, є легітимною і легальною, є уособленням держави як політичного інституту.

5. Громадянське суспільство не може бути структуроване за аналогією з політичною чи правовою системою. Системою є саме суспільство, соціум як сукупність індивідів і спільнот [2, с. 3–6].

Можна виокремити два концептуальні напрямки розгляду громадянського суспільства, що домінують в сучасній політичній науці. Згідно одного із них, громадянське суспільство — це особлива позадержавна сфера суспільного життя, альтернатива державній системі управління. Згідно іншого — громадянське суспільство — це складовий елемент держави, який має певну автономію, можливості впливу на процес державного управління та контролю над державними інститутами.

На думку професора Ф. Рудича, у методологічному контексті продуктивним є наступний підхід. Громадянське суспільство є основою держави. Його становлення відбувається в тісному зв'язку з становленням її як правової, соціальної, демократичної. Громадянське суспільство — це суспільство зрілих громадян із високим рівнем економічної, соціальної, духовної, політичної культури, яке спільно з державою утворює розвинені правові відносини. Громадянське суспільство — це суспільство вільних громадян. Воно вільне від держави, але взаємодіє з нею заради загального блага. Сутність громадянського суспільства полягає у забезпеченні законних прав людини. Особа в ньому здобуває гарантоване право вільного вибору тих чи інших форм економічного і політичного буття, ідеології, світогляду, а також можливість вільно висловлювати свої думки, погляди.

Поступ громадянського суспільства в Україні, зазначає Ф. Рудич, залежить від розв'язання чималої кількості непростих проблем. Одна з них — удосконалення відносин між державою і суспільством, владою і громадянами. За роки незалежності в Україні не вдалося створити умов, за яких більшість громадян відчувала б себе активними суб'єктами політики. Влада є однією з фундаментальних засад суспільства. Але до владних структур знахабніло лізе кримінальна і напівкримінальна корумпована буржуазія. Люди, працьовиті, енергійні, високої культури та інтелекту, які переймаються честю і благом країни, залишилися без правової підтримки і належної винагороди за сумлінну працю. У принизливому становищі опинилися інтелігенція, робітники, сільські трудівники. Це негативно позначається на довірі громадян до органів влади.

Ф. Рудич вбачає кілька сценаріїв розвитку громадянського суспільства в Україні.

I. Згортання громадянського суспільства і реставрація в якомусь вигляді тоталітарного режиму.

II. Консервація на тривалий час існуючого стану речей і, відповідно, авторитарних методів управління.

III. Поступовий, еволюційний розвиток і зміцнення громадянського суспільства [4].

Слід зазначити, що у сучасній вітчизняній політичній думці не існує єдиного загальноприйнятого визначення поняття «громадянське суспільство». Виділяється кілька концептуальних авторських підходів, які окреслюють різні аспекти та прояви громадянського суспільства. Більше того, немає серед дослідників і однозначної відповіді на питання чи є, взагалі, в сучасній Україні громадянське суспільство чи ні. Проблема ускладнюється внаслідок її надмірної політизованості.

Численні дослідження та неабиякий інтерес до даної проблем з боку як науковців, так і громадськості вказує на її наукову перспективність та суспільну значимість. Нажаль, за попередні роки, в тому числі і за роки незалежності, українське суспільство та політикум втратили потенціал інституалізації громадянського суспільства в Україні. Протягом останніх 15–20 років замість дійсно дієвих, впливових та неупереджених інститутів громадянського суспільства в Україні, з подачі провладних олігархічних кіл, створювалася керована останніми та залежна від них модель штучного громадянського суспільства, метою формування якої була узурпація влади, її самолегітимізації та відсторонення суспільства від управління державою. Ця модель не була виявом ініціативи суспільства, а була продуктом використання політичних та соціальних технологій. Як наслідок штучний характер громадянського суспільства, невідповідність його справжнім нормам та принципам (помітні як всередині країни, так і за її межами) унеможливили його дієву участь у легітимізаційному процесі. Громадянське суспільство не мало ані впливу на останній, ані довіри серед суспільства. Таким чином, сили, які створили таку ситуацію, самі потрапили в пастку делегітимації, коли будь-які дії влади апіорі вважаються значною частиною суспільства нелегітимними внаслідок неможливості ефективного контролю з боку суспільства. Бажання надмірної централізації влади та недопущення дієвої конкуренції спричинили глибоку кризу легітимності, наслідки якої стали визначальними для сучасного суспільно-політичного життя держави.

Не існує також чіткого бачення взаємозв'язку легітимізаційних процесів та інституалізації громадянського суспільства в Україні, хоча емпірична база є доволі широкою. Події періодів суспільно-політичних збурень засвідчили значимість та об'єктивність вказаного взаємозв'язку. Проте завданням громадянського суспільства є не лише мобілізація суспільства на боротьбу із нелегітимним режимом, але і консолідація суспільства з метою подальшого ефективного державотворення.

Від громадянського суспільства залежать сутнісні, системотворчі характеристики як економічної, так і політичної системи. При цьому слід зауважити, що громадянське суспільство не є щось таке, що залишається поза державою й існує незалежно від неї. Громадянське суспільство є базою існуючих економічних, соціальних, культурних та інших відносин, якість

та рівень розвитку яких значною мірою визначають розвиненість політичних структур держав, партій, партійних систем, громадських об'єднань. Воно також є опорою їх функціонування.

Виходячи з численних теорій та досліджень, які стосуються проблематики громадянського суспільства в політичному житті сучасної України, можна зазначити, що однією з головних проблем, з якою стикається громадянське суспільство в сучасній Україні на шляху свого становлення, можна назвати те, що носії ідеї громадянського суспільства, як основи української нації, тяжіють до гучних гасел державотворення, закликаючи до встановлення сильної влади, сильної держави, сильного апарату, сильної адміністрації, сильного війська — сильної державної машини, як єдиного дієвого механізму подолання корупції та панування криміналітету, формування реально діючих інститутів самоврядування та налагодження економічного, політичного, духовного життя, досягнення правової та соціальної захищеності громадян.

У пафосі державництва збігаються погляди та інтереси виразників національної ідеї і представників політичного естаблішменту. Ототожнення поняття громадянського суспільства з образом політичної нації веде до закріплення нею адміністративної моделі утримання української спільноти в тенетах протонаціональної єдності. Йдеться про немовби вже отриману легітимність законодавчих та виконавчих дій можновладців. Саме тому влада не полишає зв'язку з національною атрибутикою, що так легко вводить у приємну оману українських націонал-романтиків. Тобто йдеться про ототожнення політичної влади з підґрунтям її ж легітимації — з національною ідеєю. Тобто виникає позаправова ситуація самоузаконення корпоративних уявлень певної частини національної спільноти. З іншого боку, вже існуюча політична влада набирає надправової сили.

При цьому ідея сильної національно зорієнтованої держави протиставляється ідеї громадянського суспільства. Формується точка зору, що лише єдиний центр влади, наділений надзвичайними повноваженнями може сприяти, як не парадоксально, зростанню добробуту та свободи суспільства та особистості, забуваючи, що подібний підхід до державотворення і місця в ньому інститутів громадянського суспільства панував кілька десятиліть тому в радянській моделі організації політичного життя, і призвів до невтішних наслідків.

Іншою актуальною проблемою становлення громадянського суспільства в Україні — є налагодження його взаємодії з політичними інституціями та державними структурами. Інститути громадянського суспільства не можуть існувати без ефективної та, по-можливості, взаємовигідної співпраці з державними органами. Ступінь розвиненості громадянського суспільства визначається, в тому числі, і за цим показником.

Українське суспільство тривалий час знаходилося в тіні держави, не маючи змоги реалізувати власний потенціал. Тож, коли в новітній історії України з'являлася хоча б невелика, але реальна нагода, вийти із-під опіки держави, суспільство завжди намагалося нею скористатися. Поспішність та хаотичність цього процесу щоразу не давали змоги на практиці реалізувати весь управлінський, державотворчий та легітимаційний потенціал громадянського суспільства. Слід зазначити, що періоди політичної «відлиги» в українській історії були набагато короткотривалішими, аніж це потрібно було для формування та становлення дієвого та впливового громадянського суспільства. Тож традиції реальної участі суспільства в управлінні державою в Україні так і не було сформовано. Це означило проблему певної неспідготовленості суспільства України до реалій суспільно-політичного життя, політичного та державного управління. Тож інституції громадянського суспільства об'єктивно були змушені прилаштовуватися до методів діяльності, що сповідаються «більш досвідченими» політичними інституціями та державними органами.

Висновки

Загалом, говорити про існування дієвих інституцій громадянського суспільства в сучасній Україні поки зарано. Більшість проявів суспільно-політичної активності, як то різного роду суспільні протести, масові виступи, чи то події «революцій», мали за мету не формування нової, більш досконалої та соціально-орієнтованої системи суспільних відносин, а переслідували, зазвичай, виключно прагматичні, меркантильні цілі та владні амбіції окремих корпоративних груп та особистостей. Тому приписувати їм роль інституційних, щодо ідеї та практики громадянського суспільства, на наш погляд, поки недоречно. Проблема криється, навіть, не в розумінні сутності чи шляхів реалізації ідеї громадянського суспільства в Україні, вони якраз інтуїтивно зрозумілі особистості та суспільству в цілому, а в культурологічній, світоглядній, психологічній готовності та бажанні їх реалізувати. Домінування егоїстичних мотивів в поведінці та діях притаманне не лише окремим групам та особам, воно підсвідомо є ментальною основою значної частини українського суспільства, що й призводить до появи осіб та груп, метою яких є задоволення лише власних амбіцій та інтересів.

Не існує також чіткого бачення взаємозв'язку легітимаційних процесів та інституалізації громадянського суспільства в Україні, хоча емпірична база є доволі широкою. Проте завданням громадянського суспільства є не лише мобілізація суспільства на боротьбу із нелегітимним режимом, але і консолідація суспільства з метою подальшого ефективного державотворення.

Список посилань:

1. Кресіна І. Громадянське суспільство і проблеми народовладдя в Україні. Наукові записки: Збірник. Сер. «Політологія і етнологія». Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2004. Вип. 25. С. 35–46.
2. Кресіна І. До питання про визначення поняття громадянського суспільства і української революції 2004 року. Політичний менеджмент. 2005. № 6 (15). С. 3–6.
3. Михальченко М. Методологічні проблеми дослідження взаємодії соціально-правової держави і громадянського суспільства. Наукові записки: Збірник. Сер. «Політологія і етнологія». Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2004. Вип. 25. С. 23–35.
4. Рудич Ф. Громадянське суспільство та народовладдя: методологічний контекст. Наукові записки: Збірник наукових праць. Сер. «Політологія і етнологія». Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2004. Вип. 25. С. 15–23.

Referenses:

1. Kresina, I. (2004). Civil society and the problems of people power in Ukraine. Scientific Notes. Digest. Ser. «Political Science and Ethnology», (Issue 25), (pp. 35–46). Kyiv: Institute of Political and Ethno-National Research of NAS of Ukraine [in Ukrainian].
2. Kresina, I. (2005). On the question of defining the concept of civil society and Ukrainian revolution of 2004. Political management, 6 (15), 3–6 [in Ukrainian].
3. Mykhal'chenko, M. (2004). Methodological problems of research of social and legal state and civil society. Scientific Notes. Digest. Ser. «Political Science and Ethnology», (Issue 25), (pp. 23–35). Kyiv: Institute of Political and Ethno-National Research of NAS of Ukraine [in Ukrainian].
4. Rudych, F. (2004). Civil society and the people power: methodological context. Scientific Notes. Digest. Ser. «Political Science and Ethnology», (Issue 25), (pp. 15–23). Kyiv: Institute of Political and Ethno-National Research of NAS of Ukraine [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 22.03.2020 р.

© Цокур Є. Г., 2020